



## The Truth of the Measure of Sciences and Practices according to Mulla Sadra and Its Philosophical Foundations

Morteza Hoseinzadeh 

1. Assistant Professor Of Philosophy. University Of Zanjan, mhoseinzadeh@znu.ac.ir.

### Article Info:

**Article type:**  
Research Article

**history:**  
**Received:**

2022/7/3

**Received:**

2022/10/10

**Accepted:**

2022/12/26

**Published:**

2023/1/23

**Keywords:**

measure position,  
measure of sciences,  
measure of practices,  
Mulla Sadra

**A**bstract: One of the significant issues concerning the Day of Judgment is the various positions mentioned in the verses and traditions, and theologians and philosophers are seeking a correct understanding of it with their own foundations. In the meantime, most theologians have introduced a materialistic account of the measure and state that there are measures about human practices in the Day of Judgment, weighed as light or darkness, or the scriptures in which practices are recorded. This study, while criticizing the views of theologians, does not reflect on the measure as a means for measuring human practices by extracting the philosophical principles of Mulla Sadra and dividing the measure into two types of the measure of science. In this justification, there is nothing beyond human nature. By performing good deeds, a person will gain an existential elevation and tend to ascend, and by doing evil deeds, he will degrade and tend to descend. The desire of the soul in one direction is construed as the measure, and the heaviness and lightness of the measure is also interpreted as the tendency to ascend or descend.

**Cite this article:** Hoseinzadeh, M. (2022). The Truth of the Measure of Sciences and Practices according to Mulla Sadra and Its Philosophical Foundations. *Philosophical Meditations*. 13(31), 287-309, <https://doi.org/10.30470/phm.2024.533331.2023>

© The Author(s).

**Publisher:** University of Zanjan.

**DOI:** <https://doi.org/10.30470/phm.2024.533331.2023>

Homepage: [phm.znu.ac.ir](http://phm.znu.ac.ir)



**I**ntroduction: The presence of positions in the Day of Judgment is one of the Qur'anic and traditional certainties. A position means a place to deal with practices and accounts. Some of the positions are: path, presentation of deeds, reading of books (observation of deeds), measurement and audit, purgatory and the gates of heaven and hell. A significant position of the Day of Judgment, which is highlighted in the Qur'an and traditions, and theologians and philosophers have attempted to explicate its truth, is the position of the measure. It is the position in which human practices are measured. What is important concerning measure is the excellence of the account of this position, whether this position is like worldly standards and the real meaning of it is meant or will it have a figurative meaning?

**M**ethodology: At first, the present study designates the theologians' position of measure by fully following the theological

foundations, and then by referring to Mulla Sadra's sources, the two types of measure are clarified to determine the philosophical foundations intended by Mulla Sadra and express the effect of those foundations. Likewise, some ambiguities concerning the position of measure in Mulla Sadra's terms have been taken into consideration and to some extent those ambiguities have been resolved.

**F**indings: Most of the Islamic theologians (including Mu'tazila, Ash'ari, and Imamiyya) have acknowledged the physical (material) Judgment by using their own ontological and anthropological foundations, and according to those foundations, they introduced a materialistic justification of the positions of the Judgment.

Mulla Sadra attempts to explain religious teachings by using ontological and anthropological foundations. He divides the measure into two types. According to him, it is

divided into the measure of sciences and the measure of practices.

The application of this term to the measure of sciences is due to usage of two principles and introductions in each of the measures of science (equilibrium, coherence, and correlation), each principle is the horizontal line, and the common limit between them is vertical line.

He did not place the position of the measure of practices on its apparent meaning. By reflecting on its meaning, he states that the measure does not have a special form or a physical form; truth is the measure of something by which objects are compared and weighed, whether the weighted object is physical or non-physical.

### Discussion and Conclusion:

Theologians introduced diverse views regarding the truth of the measure in the world of the hereafter. Some people carry the measure in its apparent meaning and believe that human practices are measured

by scales. Some others consider the presence of an apparent measure in the world of the hereafter unreasonable and consider it impossible to measure practices by means of it. This group has presented interpretations related to Measure's position in order to justify the tradition related to this position.

According to Imamiyya theologians, the weight of virtues and vices is in two ways: either the virtues of each person are placed in one cup and his vices in another; or that the virtues and vices of each person are placed in one cup, and in the other cup a measure to value of his practices (Qami, 1415, vol. 1, p. 556; Faiz Kashani, 1360, p. 160). In the second case, the sum of his good and bad deeds is placed in one cup of the scale, and the good deeds of the prophets and imams are placed in the other cup of the scale, so that the weight of a person's practices is determined.

According to the principles of Mulla Sadra, the measure in

the world of the hereafter is within the human being, and the human soul, considering its practices and their results, has two sides, one side of which tends to ascend and the other side is likely to descend.

Therefore, considering the human soul, he himself is the measure, and his practices can be measured according to his tendency in one direction. By doing good deeds, the soul will get an existential upgrade and ascend, and by doing evil deeds, the soul will degrade and descend. It can be concluded from the tendency of a soul to ascend, the heaviness of practices and deeds, otherwise, is about its lightness. But by comparing the soul with the Prophet and the Imam, the relation and proportion between the practices of the soul and the practices of a perfect human being can be measured.

In the first case, every human being will have his own measure that can determine the size of his practices and knowledge,

and it seems that this is the singular form of the word measure. In the second case, when the soul is compared with a perfect human being, there can be multiple standards according to the types of human beliefs and practices, as mentioned in the Quran.

Beliefs and practices are grounded on the human soul, and the human soul is also the scriptures in which practices and sciences find a role. Therefore, on the one hand, the human soul has two measures, and on the other hand, it will be one of the two measures. If the measure of beliefs and deeds is considered, then the human soul is the measure itself, and if the measure is considered to be the people of right beliefs and righteous deeds, then the human soul is considered to be one level of measure, and the existence of the Prophet and Imam is the other level of measure.

**R**eferences:

- Amadi Saif al-Din (1423), Abkar al-Idahab fi Asul al-Din, Cairo: Darul Kitab.
- Ibn Manzoor (1414), Arab language. Beirut: Dar Sader.
- Asadi, Alireza (2018) Mulla Sadra and the issue of the amount of actions in the Resurrection. Sadra circular, number 98.
- Eji, Azad al-Din (1325 A.H.), Description of positions, Qom: Al-Sharif al-Radi.
- Taftazani, Saad al-Din (1407), Sharh al-Aqeed al-Nasafiyyah, Cairo: Al-Azhariya Al-Kaliyat School.
- Taftazani, Saad al-Din (1409), Sharh al-Maqasid. Qom, Al-Sharif Al-Radi.
- Hosseinzadeh, Morteza and others (2018), the coherence of Mulla Sadra's eschatological philosophical principles, Sadra's Guide, No. 96.
- \_\_\_\_\_ (2018), the effect of Sadra's eschatological philosophical principles in restoring physical resurrection theories, Sadra's Guidebook, No. 98.
- Hilli (1382), Kashf al-Morad. Qom. Imam Sadiq Institute.
- Homsî Razi, Sadid al-Din (1412), Al-Niqd Man al-Taqlid, Qom: Al-Nashar al-Islami Institute.
- Zamakhshari, Mahmoud bin Umar (1407), Al-Kashf on the facts of Ghawamaz al-Tanzir, Beirut: Dar al-Kitab al-Arabi.
- Sharif Morteza (1411), Al-Dukhirah fi ilm al-kalam, Qom: Al-Nashar al-Islami Foundation.
- Shirazi, Mohammad Sadr al-Din (1302), Al-Rashee al-Tasa'a collection. Qom: Al-Mustafawi Library.
- \_\_\_\_\_ (1360), Asrar Aayat and Anwar Albinat. Tehran: Islamic Association of Wisdom and Islamic Philosophy.
- \_\_\_\_\_ (1420), a collection of philosophical treatises by Sadr al-Mutalahin. Tehran: Hikmat.
- \_\_\_\_\_ (1361), al-Hikma al-Arshiyah. Tehran: Molly.
- \_\_\_\_\_ (1981), al-Hikma al-Mu'taali'a fi al-Asfar al-Aqli al-Araba. Beirut: Revival of Arab Heritage



پروشکاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی  
پرتال جامع علوم انسانی



## حقیقت میزان علوم و اعمال از نظر ملاصدرا و مبانی فلسفی آن

مرتضی حسین زاده  

۱. استادیار فلسفه و کلام اسلامی دانشگاه زنجان، زنجان، mhoseinzadeh@znu.ac.ir

**چکیده:** یکی از مهم ترین مسائل مربوط به قیامت، مواضع مختلفی است که در آیات و روایات به آن اشاره شده است و متکلمان و فیلسوفان با مبانی خاص خود به دنبال فهم صحیح از آن هستند. در این میان بیشتر متکلمان تبیین مادی گرایانه از موقف میزان ارائه کرده و معتقدند میزان‌هایی برای سنجش اعمال انسان در قیامت وجود دارد که اعمال انسان به عنوان نور یا ظلمت، یا صحیفه‌هایی که اعمال در آن نوشته شده اند، توزین می گردند. این پژوهش ضمن نقد دیدگاه متکلمان، با استخراج اصول فلسفی ملاصدرا و تقسیم میزان به دو نوع میزان علم، میزان را ایزاری برای سنجش اعمال انسان نمی داند. در این تبیین میزان چیزی بیرون از ذات انسان نیست. انسان با انجام اعمال خیر، ارتقای وجودی پیدا کرده و متمایل به جهت بالا می شود و با انجام اعمال شر، تنزل کرده و متمایل به جهت پایین خواهد شد. از تمایل نفس به یک جهت، به میزان تعبیر شده و از سنگینی و سبکی میزان نیز به تمایل به جهت بالا یا پایین تعبیر شده است.

### اطلاعات مقاله:

نوع مقاله: پژوهشی

### تاریخ‌ها:

دریافت: ۱۴۰۰/۴/۱۲

بازنگری: ۱۴۰۱/۷/۱۸

پذیرش: ۱۴۰۱/۱۰/۵

انتشار: ۱۴۰۱/۱۱/۳

### واژگان کلیدی:

موقف میزان، میزان علوم، میزان اعمال، ملاصدرا.

**استناد:** حسین زاده، مرتضی. (۲۰۲۲). حقیقت میزان علوم و اعمال از نظر ملاصدرا و مبانی فلسفی آن، *تأملات فلسفی*، ۱۳(۳۱)، ۲۸۷-۳۰۹. <https://doi.org/10.30470/phm.2024.533331.2023>  
ناشر: دانشگاه زنجان.

DOI: <https://doi.org/10.30470/phm.2024.533331.2023>

Homepage: [phm.znu.ac.ir](http://phm.znu.ac.ir)



**مقدمه**

این موقف مانند موازین دنیوی است و معنای حقیقی از آن مراد است یا معنای مجازی خواهد داشت؟

موقف حساب یکی دیگر از مواقفی است که معنای نزدیک به موقف میزان داشته و همواره در کنار آن مورد توجه قرار گرفته است؛ اما این پژوهش قصد بحث از موقف حساب ندارد و به تبیین موقف میزان و مبانی فلسفی آن از نظر ملاصدرا اکتفا خواهد کرد. کتب تفسیری، کلامی و فلسفی مختلفی به تبیین حقیقت موقف میزان پرداخته‌اند؛ برخی پژوهش‌ها نیز با نگاه کلامی یا فلسفی ناظر به برخی از مواقف قیامت است و تمرکز بر موقف میزان نداشته‌اند. مقاله‌ای نیز در این زمینه منتشر شده است<sup>۱</sup> که تمرکز این مقاله بر میزان اعمال بوده و به مبانی فلسفی و تاثیر آن مبانی بر تبیین موقف میزان توجهی نکرده است. پژوهش حاضر در ابتدا با تتبع کامل منابع کلامی به تبیین متکلمان از موقف میزان پرداخته و در ادامه با مراجعه به آثار ملاصدرا دو قسم میزان را تبیین کرده و توانسته است مبانی فلسفی مورد نظر ملاصدرا را کشف و تاثیر آن مبانی را در تبیین موقف میزان بیان

وجود مواقف در قیامت یکی از مسلمات قرآنی و روایی است. موقف به معنای محلی برای رسیدگی به اعمال و حساب و کتاب می‌باشد که طبق آیات و روایات، نام‌های خاصی برای مواقف ذکر شده است. برخی از مواقف عبارت است از: صراط، عرضه اعمال، تطایر کتب (مشاهده نامه اعمال)، میزان و حسابرسی، اعراف و درب‌های بهشت و جهنم (شیرازی، ۱۹۸۱، ج ۹، ص ۳۱۴؛ غزالی، ۱۴۰۹، ۱۳۳؛ آمدی، ۱۴۲۳، ج ۴، ص ۳۴۲؛ ایجی، ۱۳۲۵، ج ۸، ص ۳۲۰). در برخی روایات و منابع کلامی به مواقف دیگر مانند عذاب قبر، حشر و حوض کوثر نیز اشاره شده است که شامل جایگاه‌های بعد از مرگ تا ورود به بهشت و جهنم می‌شود. یکی از مهم‌ترین مواقف قیامت که در قرآن و روایات نیز مورد تاکید قرار گرفته و متکلمان و فلاسفه در صدد تبیین حقیقت آن بر آمده‌اند، موقف میزان است. میزان موقفی است که در آن به سنجش اعمال انسان می‌پردازند. آنچه در مسأله میزان مهم است کیفیت تبیین این موقف است که آیا

۱. ملاصدرا و مسئله میزان اعمال در قیامت. خردنامه



برخی میزان را به معنای ظاهری آن حمل کرده و معتقدند اعمال انسان‌ها توسط ترازوهایی مورد سنجش قرار می‌گیرند. برخی دیگر وجود میزان ظاهری در عالم آخرت را غیر معقول دانسته و سنجش اعمال به واسطه آن را ناممکن می‌دانند. این گروه تأویل‌هایی در رابطه با موقف میزان ارائه کرده‌اند تا بتوانند آیات مربوط به این موقف را توجیه کنند.

#### ۱-۲. اشاعره

اشاعره وجود موقف میزان در عالم آخرت را پذیرفته و وزن اعمال را ممتنع نمی‌دانند (آمدی، ۱۴۲۳، ج ۴، ص ۳۴۶) و شاهد آن را سخن پیامبر (ص) می‌دانند که در پاسخ به سوال مربوط به وزن اعمال، اینگونه فرمودند «صحف وزن می‌شوند» (همان، ص ۳۴۷). در نتیجه می‌توان وزن اعمال را به معنای وزن صحیفه‌ها در قیامت تصور کرد. به عبارت دیگر اعمال در صحیفه‌هایی که جسم‌اند نوشته می‌شود و همین صحیفه‌ها در میزان قرار داده می‌شوند و وزن می‌گردند (تفتازانی، ۱۴۰۷، ص ۶۹). البته برخی از اشاعره اعمال حسنه و سیئه را اجسام نورانی و ظلمانی دانسته‌اند تا قابلیت وزن کردن داشته باشند (زمخشری، ۱۴۰۷، ج ۳،

کند. همچنین برخی از ابهامات مربوط به موقف میزان که در عبارات ملاصدرا وجود دارد مورد توجه قرار گرفته و تا حدودی آن ابهامات رفع شده است.

#### ۱. معنای میزان

میزان از ماده وزن در لغت به معنای چیزی است که با آن چیزی را وزن می‌کنند و همچنین به معنای ابزاری است که با آن اشیاء وزن می‌شوند (ابن منظور، ۱۴۱۴، ج ۱۳، ص ۴۴۶).

میزان در اصطلاح به یکی از مواقف قیامت اطلاق می‌شود که اعمال انسان‌ها در آن موقف مورد سنجش قرار می‌گیرد. البته حقیقت میزان مطابق مبانی کلامی و فلسفی متفاوت است؛ به گونه‌ای که برخی میزان را به معنای ظاهری آن حمل کرده و معتقدند در قیامت ترازویی که دارای دو کفه است، قرار داده می‌شود؛ برخی دیگر موقف میزان را به معنای غیر ظاهری آن حمل کرده‌اند و مناسب با عالم آخرت، معنایی را برای میزان در نظر گرفته‌اند.

#### ۲. میزان از نظر متکلمان

متکلمان در خصوص حقیقت میزان در عالم آخرت دیدگاه‌های مختلفی ارائه کرده‌اند.

ص ۱۲۰؛ تفتازانی، ۱۴۰۹، ج ۵، ص ۱۲۱). اشکال دیدگاه اشاعره در تبیین موقف میزان مادی انگاری عالم آخرت و به تبع آن موقف میزان است. چگونه می توان عالم آخرت را دارای ماده و اجسام عنصری دانست در حالی که نشئه عالم آخرت متفاوت با عالم دنیا بوده و عوارض موجود مادی در آن عالم منتفی است. چه اعمال در صحیفه هایی نوشته شوند و چه اعمال، اجسام نورانی یا ظلمانی در نظر گرفته شوند، نگرش مادی گرایانه به عالم آخرت است که محدودیت های عالم ماده را به دنبال خواهد داشت. اشکال دیگر این دیدگاه کیفیت وزن صحائف است. اگر صحائف در قیامت وزن گردند، آیا در یک کفه ترازو صحیفه اعمال خوب و در کفه دیگر صحیفه اعمال بد قرار داده می شوند یا اینکه صحیفه اعمال خوب و بد را جداگانه وزن می کنند؟ گذشته از آن اعمال جزو اعراض بوده که بقایای ندارند تا در قیامت وزن گردند. همچنین اگر صحائف اعمال خوب و بد در میزان وزن شوند، باید بتوان تصور کرد که صحیفه سیئات نیز مانند صحیفه طاعات

سنگینی داشته باشند؛ اما در قرآن سنگینی مربوط به حسنات است و سبکی مربوط به سیئات. اگر نور و ظلمت وزن خواهند شد، محل نور و ظلمت به عنوان جسم لطیف و کثیف کجاست؟ آیا برای هر شخصی یک میزان مخصوص وجود دارد یا میزان واحدی برای انسان ها قرار داده شده که همه باید منتظر وزن اعمال بمانند؟

## ۲-۲. معتزله

در کتب کلامی در خصوص دیدگاه معتزله در رابطه با میزان دیدگاه واحدی وجود ندارد؛ به گونه ای که در برخی از کتب، محال بودن وزن اعمال به آنان نسبت داده شده است (آمدی، ۱۴۲۳، ج ۴، ص ۳۴۶) و برخی دیگر معتقدند که در قیامت میزان حقیقی که دارای دو کفه است وجود دارد و صحیفه اعمال خوب در یک کفه و صحیفه گناهان در کفه ای دیگر قرار می گیرند (ایجی، ۱۳۲۵، ج ۸، ص ۳۲۱)

قاضی عبدالجبار معتزلی معتقد است نمی توان میزان را به معنای عدل و انصاف در نظر گرفت؛ زیرا میزان گرچه به معنای

۱. وَالْوَزْنُ يَوْمَئِذٍ الْحَقُّ فَمَنْ ثَقُلَتْ مَوَازِينُهُ فَأُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ وَمَنْ خَفَّتْ مَوَازِينُهُ فَأُولَئِكَ الَّذِينَ خَسِرُوا أَنفُسَهُمْ بِمَا كَانُوا بِآيَاتِنَا يَظْلِمُونَ اعراف / ۹۰

۱۲۱؛ آمدی، ۱۴۲۳، ج ۴، ص ۳۴۶؛ منصور بالله، ۱۴۲۱، ص ۱۹۲؛ ایجی، ۱۳۲۵، ج ۸، ص ۳۲۱).

سوالی که می توان از متکلمان معتزلی در مورد این تبیین از موقف میزان داشت این است که چگونه می توان نور یا ظلمت را وزن کرد؟ از نظر آنها اعمال به علت عرض بودن قابلیت وزن ندارند، اما آیا نور و ظلمت قابلیت وزن دارند؟ اگر صحیفه اعمال به معنای محسوس در نظر گرفته نشود، چه حقیقتی دارند و چگونه می توان آنها را وزن کرد؟ آیا وجود غیر مادی دارند و اگر وجود غیر مادی دارند وزن کردن در مورد وجود غیر مادی امکان پذیر است؟ به نظر می رسد این تبیین از موقف میزان با مبانی مورد پذیرش متکلمان معتزلی سازگاری ندارد.

### ۲-۳. امامیه

از نظر متکلمان امامیه میزان هر چیزی همان معیاری است که به واسطه آن اندازه هر چیزی شناخته می شود و میزان قیامت که با آن عقاید و اعمال سنجش می شود، از جهتی خود عقائد حق و اعمال صالح است و به جهتی دیگر اهل عقاید و اعمال صالح اند (فیض کاشانی، ۱۴۲۵، ۳۲۸؛ شریف مرتضی، ۱۴۱۱، ص ۵۳۱).

عدل نیز به کار رفته است، اما از باب مجاز و توسع است و کلام الهی را تا جایی که امکان دارد نباید حمل بر مجاز کرد (قاضی عبدالجبار، ۱۴۲۲، ص ۴۹۷). از نظر معتزله میزانی که در قیامت قرار داده می شود، همان میزان متعارف است که در یک کفه آن نور که نشانه طاعات انسان و در کفه دیگر ظلمت که نشانه گناه است، قرار داده می شود. البته می توان با آن میزان صحیفه هایی که اعمال در آن ثبت شده است را نیز وزن کرد و در صورت ترجیح هر کدام از طاعات یا گناهان، همان حکم در مورد انسان جاری می شود (همان، ص ۴۹۸).

بنابراین آنچه از نظر معتزله غیر ممکن است، وزن خود عمل است (قاضی عبدالجبار، ۱۹۷۱، ص ۲۴۹)، اما وزن نور و ظلمت به عنوان نشانه طاعت و گناه یا وزن صحیفه های اعمال ممکن است. دلیل امتناع وزن عمل از نظر معتزله آن است که اعمالی که انسان در دنیا انجام می دهد، جزو اعراض بوده و بقاء ندارند. در نتیجه اعاده آنها در قیامت ممکن نخواهد بود. حتی در صورت بقاء یا امکان اعاده آنها، نمی توان اعمال را وزن کرده و متصف به سبکی یا سنگینی کرد. از همین روی وزن عمل در قیامت محال خواهد بود (تفتازانی، ۱۴۰۹، ج ۵، ص

از نظر آنان وزن حسنات و سیئات به واسطه میزان به دو صورت است: یا حسنات هر شخص در کفه‌ای و سیئات او در کفه‌ای دیگر قرار می‌گیرند؛ یا اینکه حسنات و سیئات هر شخص در یک کفه و در کفه دیگر چیزی که بتوان با آن قدر و ارزش اعمال او را سنجید قرار می‌گیرد (قمی، ۱۴۱۵، ج ۱، ص ۵۵۶؛ فیض کاشانی، ۱۳۶۰، ص ۱۶۰). در صورت دوم در یک کفه میزان، مجموع اعمال خیر و شر او قرار می‌گیرد و در کفه دیگر میزان، حسنات انبیا و امامان قرار می‌گیرند تا سنگینی اعمال انسان مشخص شود. به عبارت دیگر اگر کسی دارای گناهی نباشد، حسنات او با حسنات پیامبر و امام سنجش می‌شود؛ اما اگر دارای حسنه و سیئه باشد، حسنات در کفه‌ای و سیئات او در کفه دیگر وزن می‌شوند و در صورتی که حسنات نسبت به سیئات بیشتر بود، حسنات او با حسنات پیامبر و امام سنجش می‌شود. حالت اول خود می‌تواند به چند صورت متصور شود:

الف) هر حسنه‌ای به ازای سیئه‌ای قرار گیرد؛ ب) هر نوعی از حسنات در قبال نوعی از سیئات قرار گیرند، یعنی اقوال در مقابل اقوال، اعمال در مقابل اعمال و اعتقادات در

مقابل اعتقادات؛ ج) مطلق حسنات در مقابل مطلق سیئات قرار گیرند (قمی، ۱۴۱۵، ج ۱، ص ۵۵۷). در نتیجه نمی‌توان میزان واحدی برای همه اعمال انسان در نظر گرفت و باید متناسب با هر چیزی، میزانی خاص وجود داشته باشد. شاید دلیل جمع آمدن میزان در قرآن همین باشد.

از نظر آن دسته از متکلمان امامیه که میزان را به معنای میزان حسی و جسمانی در نظر گرفته‌اند، سنگینی و سبکی آن نیز باید به معنای حسی باشد (طالقانی، ۱۴۱۱، ج ۳، ص ۲۴۸) و از آن جهت که نمی‌توان اعمال را وزن کرد، امکان اتصاف آنها به سبکی یا سنگینی وجود نخواهد داشت (فیض کاشانی، ۱۳۶۰، ص ۱۵۹). بنابراین از نظر آنان کیفیت وزن اعمال باید به این صورت باشد که اعمال انسان‌ها در صحیفه‌هایی که جسم‌اند نوشته می‌شود و در میزان همین صحیفه‌ها قرار داده می‌شوند و وزن می‌گردند (طوسی، ۱۴۰۶، ص ۲۲۲)؛ یا به این گونه که در کفه‌ای از ترازو نور قرار داده می‌شود به عنوان علامت اعمال خیر و طاعت و در کفه دیگر ظلمت قرار داده می‌شود به عنوان علامت شر و گناه (حمصی، ۱۴۱۲، ج ۲، ص ۲۰۱؛ طالقانی، ۱۴۱۱، ج ۳، ص ۲۴۷)

گروهی دیگر از متکلمان امامیه معنای

اشکال تبیین متکلمان امامیه این است که امکان وزن صحائف وجود ندارد. این صحائف که اعمال انسان در آن نوشته شده است، برای وزن شدن باید وجود مادی داشته باشند. وجود صحیفه های مادی در عالم قیامت که عالمی فرامادی است، قابل تصور نخواهد بود. همچنین تبدیل اعمال به نور و ظلمت و وزن آنها نیز قابل پذیرش نخواهد بود. زیرا در این صورت نیز نور و ظلمت باید دارای سنگینی بوده و وجود مادی داشته باشند که همان اشکال قبل وارد خواهد شد.

گذشته از آن، وزن اعمال مطابق برخی از روایات غیر ممکن بیان شده است. در روایتی از امام صادق (ع) که از وزن اعمال و کیفیت آن سؤال شد، ایشان ضمن اشاره به اینکه وزن کردن مربوط به کسی است که علم به عدد آن نداشته باشد، اینگونه پاسخ دادند که به دلیل جسم نبودن اعمال، امکان وزن آنها وجود نداشته و منظور از میزان عالم آخرت، عدل و ترجیح عمل انسان است (علامه مجلسی، ۱۴۰۴، ج ۷، ص ۲۴۸).

بنابراین همانگونه که نگاه مادی گرایانه به عالم قیامت، تبیین آن را با اشکالاتی مواجه می کند (حسین زاده و دیگران، ۱۳۹۸: ۴۵) در تبیین مواقف قیامت نیز اشکالاتی را به همراه خواهد داشت.

مجازی برای میزان در نظر گرفته و آن را کنایه از اقامه عدل در حسابرسی و رعایت انصاف در حکم می دانند (کراجکی، ۱۴۱۰، ج ۱، ص ۲۵۰) که طبق آن میزان در غیر معنای حقیقی خود به کار رفته و تا جایی که امکان پذیر است نباید از الفاظ را بر معنای مجازی حمل کرد.

برخی دیگر از متکلمان امامیه وزن در قیامت را به معنای تطبیق اعمال انسانها با امور حق دانسته اند که متناسب با انطباق اعمال با آن حقایق، پاداش یا عقاب در انتظار انسان خواهد بود. طبق این دیدگاه هر کدام از اعمال دارای مقیاس خاصی هستند که با آن وزن می شوند (طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۸، ص ۱۳).

متکلمان امامیه سعی دارند تا با توجه به اینکه خود اعمال قابلیت سنجش و وزن ندارند، میزان را اینگونه تبیین کنند: یا صحیفه هر انسانی وزن گردد یا نور و ظلمت به عنوان نشانه طاعت و معصیت در کفه ترازو قرار داده شود. البته این نوع وزن مربوط به سنجش حسنات و سیئات نسبت به هم است؛ سنجش دیگری نیز وجود دارد که حسنات هر شخص با پیامبر و امام مقایسه می شود که این تبیین مخصوص به متکلمان امامیه است.

از نظر وی میزان به میزان علوم و میزان اعمال تقسیم می شود (شیرازی، ۱۳۶۱، ص ۲۷۲؛ همو، ۱۹۸۱، ج ۹، ص ۲۹۸؛ همو، ۱۴۱۷، ج ۱، ص ۲۹۶؛ همو، ۱۳۶۰، ص ۲۰۷) در حالی که متکلمان فقط به تبیین میزان اعمال پرداخته اند.

به نظر می رسد تقسیم میزان به دو قسم میزان علوم و اعمال جزو نوآوری های ملاصدرا باشد اما قبل از او غزالی درباره میزان علوم و تقسیم آن به سه قسم میزان تعادل، تلازم و تعاند سخن رانده است و میزان تعادل را به سه قسم اکبر، اوسط و اصغر تقسیم کرده است (غزالی، ۱۴۱۶، ص ۱۸۴). با توجه به اصول معاد شناختی ملاصدرا، هر مکلفی در قیامت نتیجه افعال، اقوال و ملکات خود را خواهد دید (شیرازی، ۱۹۸۱، ج ۹، ص ۲۹۶؛ همو، ۱۳۵۴، ص ۴۵۸؛ همو، ۱۳۶۳، ص ۶۵۳).

وی موقف میزان اعمال را بر معنای ظاهری آن حمل نکرده و با تأمل در معنای آن، معتقد است که میزان دارای شکل مخصوص یا صورت جسمانی نیست؛ حقیقت میزان چیزی است که به واسطه آن اشیاء مقایسه و وزن می شوند؛ چه آن شیء وزن شده، جسمانی باشد و چه غیر جسمانی (همو، ۱۹۸۱، ج ۹، ص ۳۰۰). با این

نتیجه این نوع نگاه نسبت به معاد این است که معاد و مواقف آن در همین نشئه مادی تحقق پیدا کند؛ در حالی که هدف اصلی انسان، تکامل وجودی نفس بوده و لازمه‌ی این تکامل، خروج از عالم ماده و ورود به عالم غیر مادی است. این ارتقای وجودی انسان با تبدیل عالم ماده به عالم آخرت که عالمی مجرد است، صورت می پذیرد.

بیشتر متکلمان اسلامی (اعم از معتزله، اشاعره و امامیه) با استفاده از مبانی هستی شناختی و انسان شناختی خاص خود، معاد جسمانی (مادی) را پذیرفته و مطابق با آن مبانی، تبیینی مادی گرایانه از مواقف معاد ارائه کرده اند.

### ۳. میزان از نظر ملاصدرا

ملاصدرا با استفاده از مبانی هستی شناختی و انسان شناختی در صدد تبیین آموزه های دینی است. او به کمک این مبانی، تفسیر خاصی از معاد ارائه داده و به تبع آن، تبیین احوال بعد از معاد، متأثر از این نگاه خاص است. او همچنین در خصوص حقیقت میزان دیدگاه ویژه ای دارد و میزان را به دو نوع تقسیم می کند و دلیل جمع آمدن لفظ میزان در آیات و روایات را همین مسأله می داند.

به تبیین حقیقت هر دو نوع میزان علوم و اعمال می پردازیم.

### ۱-۳. میزان علوم

یکی از اقسام میزان، میزان علوم است که با آن حق را از باطل شناخته شده و صورت های ادراکی واقعی از غیر واقعی تمییز داده می شود. شناخت این موازین، موجب هدایت انسان و عدم شناخت آن ضلالت را در پی خواهد داشت (همو، ۱۹۸۱، ج ۹، ص ۲۹۸؛ همو، ۱۳۶۰، ص ۲۰۷).

ملاصدرا برخی از آیات قرآن<sup>۱</sup> را شاهدهی برای میزان علم می داند که در کنار اعتقاد به میزان عمل، باید به میزان علم نیز معتقد بود (همو، ۱۳۶۰، ص ۲۰۸، همو ۱۳۶۳، ص ۳۰۶).

وجه اطلاق میزان بر میزان علوم از آن جهت است که هر کدام از میزان های علوم (تعادل، تلازم و تعاند)، از دو اصل و مقدمه بهره می برند که هر اصل به منزله کفه ترازو بوده و حد مشترک بین آنها به منزله عمود می باشد (همو، ۱۳۶۳، ص ۳۱۴). این نوع میزان را باید میزان روحانی در نظر گرفت که مانند میزان جسمانی نبوده و از جهاتی با آن مشابهت دارد. تشبیه میزان روحانی به

توضیح میزان هر شیء ای متناسب با خود آن شیء بوده و علم منطق میزان فکر و تشخیص خطای آن؛ حس میزان برخی از مدرکات و عقل کامل نیز میزان همه اشیاء خواهد بود. بنابراین میزان عالم آخرت نیز باید به بهترین میزان حمل و معنا شود (همو، ۱۳۶۱، ص ۲۷۲؛ همو، ۱۳۶۳، ص ۳۰۳). به نظر می رسد ملاصدرا در صدد ارائه معنای مجازی از میزان نیست و با اعتقاد به اینکه میزان هر چیزی متناسب با همان است، میزان آخرت را به معنای حقیقی آن در نظر می گیرد.

وی در ذیل روایت منقول از شیخ صدوق که میزان را انبیاء و اولیاء می داند، معتقد است میزان آخرت آن چیزی است که به واسطه آن بتوان حقایق اشیاء را شناخت؛ مانند علم به خدا و صفات و افعال او و علم به عالم آخرت از طرف ملائکه و انبیاء. در نتیجه هر کسی مقدار علم و عقل و میزان سعی و عمل خود را با آن می سنجد (همو، ۱۹۸۱، ج ۹، ص ۳۰۰، همو، ۱۳۶۱، ص ۲۷۲).

در این پژوهش برای روشن شدن دیدگاه ملاصدرا در خصوص حقیقت میزان،

۱. مانند آیه ۷ سوره الرحمن و آیه ۲۵ سوره حدید.

جسمانی، به این علت است که در میزان روحانی با کنار هم قرار گرفتن دو مقدمه، نتیجه حاصل می شود؛ به گونه ای که نتیجه به واسطه جزء مشترکی که داخل در هر کدام از دو مقدمه است، شکل می گیرد (همو، ۱۳۶۰، ص ۲۱۱). به عبارت دیگر همانگونه که میزان جسمانی دارای دو کفه و عمود است، در میزان روحانی نیز دو مقدمه و حد مشترک در آنها به عنوان دو کفه و عمود آن میزان اند.

ملاصدرا با تأثیرپذیری از غزالی در تقسیم میزان علوم، میزان علم را سه نوع می داند: میزان تعادل، میزان تلازم و میزان تعاند. میزان تعادل خود به سه قسم میزان اکبر، اوسط و اصغر تقسیم می شود (همو، ۱۳۷۸، ص ۱۲۹؛ همو، ۱۳۶۰، ص ۲۰۹؛ همو، ۱۳۶۳، ص ۳۰۹). در نتیجه میزان علوم پنج قسم خواهد داشت: میزان تعادل اکبر، میزان تعادل اوسط، میزان تعادل اصغر، میزان تلازم و میزان تعاند.

### ۳-۱-۱. میزان تعادل

همانگونه که گفته شد، میزان علم، از دو اصل بهره می برد که هر اصل به منزله کفه ترازویی و حد مشترک بین آنها به منزله عمود می باشد. میزان تعادل به جهت اینکه

دو کفه آن - دو اصل و مقدمه - مساوی اند و یکی طولانی تر از دیگری نیست و تعادل بین آنها برقرار است، میزان تعادل نامیده شده است. این میزان که از دو مقدمه تشکیل شده است، هر کدام از آنها مشتمل بر صفت و موصوف می باشد (همو، ۱۳۶۰، ص ۳۱۴). میزان تعادل که به سه قسم اکبر، اوسط و اصغر تقسیم می شود، همان شکل اول، دوم و سوم است. یعنی میزان تعادل اکبر، شکل اول، میزان تعادل اوسط، شکل دوم و میزان تعادل اصغر شکل سوم است و شکل چهارم به جهت اینکه دور از مقتضای طبع است مورد توجه قرار نگرفته و به عنوان قسمی در کنار بقیه اقسام وجود ندارد (همو، ۱۹۸۱، ج ۹، ص ۳۰۰).

### ۳-۱-۱-۱. میزان اکبر

این میزان همان شکل اول از قیاس اقترانی است که حد وسط در صغری محمول و در کبری موضوع قرار می گیرد و شرط انتاج آن این است که صغری موجب و کبری نیز کلی باشد. از نظر ملاصدرا حضرت ابراهیم (ع) در مواجهه با نمود از این میزان استفاده کرد. بر اساس ادعای الوهیت نمود، حضرت ابراهیم (ع) در پاسخ او گفت: إله، خدای من است زیرا اوست که زنده می کند



حس و تجربه یا غریزه عقلی ایجاد شود، می توان معرفت و شناخت سومی را هم به دست آورد که از آن دو معرفت قبلی به دست آمده است (همان، ص ۳۱۰).

#### ۲-۱-۱-۳. میزان اوسط

شکل دوم قیاس اقترانی میزان اوسط است که حد وسط در صغری و کبری محمول قرار می گیرد. در این شکل اختلاف صغری و کبری در ایجاب و سلب و کلیت کبری جزو شرایط است. این میزان نیز توسط حضرت ابراهیم (ع) مورد استفاده قرار گرفته است. او در مقابل عده ای که مشغول پرستش ماه و ستارگان بودند فرمود: لا أُحِبُّ الْآفَلِينَ<sup>(۱)</sup> (همو، ۱۳۷۸، ص ۱۳۰؛ همو، ۱۳۶۳، ص ۳۱۰). در این مورد هم می توان دو مقدمه را استخراج کرد: الف) ماه افول کننده است؛ ب) هر افول کننده ای إله نیست. نتیجه این دو مقدمه این است که: ماه إله نیست. در این میزان هر کدام از دو شیء که یکی متصف به وصفی می شود که از دیگری آن وصف سلب می شود، متباین خواهند بود.

#### ۳-۱-۱-۳. میزان اصغر

و می میراند در حالی که تو بر آن قدرت نداری. نمرود گفت من هم قدرت زنده کردن و میراندن را دارم. ابراهیم (ع) متوجه شد که فهم حقیقت مسأله احیاء و إimate بر او سخت است به همین جهت گفت: خدای من است که موجب طلوع خورشید از سمت مشرق می شود. تو اگر می توانی از سمت مغرب خورشید را بیرون بیاور! که نمرود مبهوت ماند و توان پاسخ گویی نداشت (همو، ۱۳۳، ص ۳۰۹).

کیفیت وزن و سنجش سخن حضرت ابراهیم (ع) به این صورت است که در برهان او دو مقدمه وجود دارد که با ترکیب آنها، نتیجه به دست می آید. دو مقدمه عبارت است از: الف) الله قدرت بر طلوع خورشید دارد؛ ب) هر کسی که قدرت بر طلوع خورشید داشته باشد، إله است. این دو مقدمه این نتیجه را به دنبال دارد که: الله إله است نه تو!

همچنین این میزان می تواند در سایر معارف معیار سنجش باشد. به این صورت که در هر موقعیتی که نسبت به صفت یک شیء شناختی به وجود آید و معرفت دیگری به ثبوت حکم برای آن صفت به واسطه

میزان در آیه ل «وَّكَانَ فِيهِمَا آلِهَةٌ إِلَّا اللَّهُ لَفَسَدَتَا»<sup>۱</sup> و آیه «لَوْ كَانَ هَؤُلَاءِ آلِهَةً مَا وَرَدُّوهَا»<sup>۲</sup> مورد استفاده قرار گرفته است (همو، ۱۳۷۸، ص ۱۳۰؛ همو، ۱۳۶۰، ص ۲۱۰).

در این نوع از استدلال با نفی لازم، نفی ملزوم نتیجه گرفته شده است. به عبارت دیگر لازمه عدم اختلاف در عالم این است که صانع و خالق عالم، غیر خداوند نمی تواند باشد؛ در غیر این صورت عالم دچار فساد و اختلاف می شد.

### ۳-۱-۳. میزان تعاند

مطابق این میزان هر آنچه که منحصر در دو قسم باشد، از ثبوت یکی از آنها نفی دیگری و از نفی یکی، ثبوت دیگری لازم می آید. البته به شرط اینکه دارای حصر عقلی، یعنی دایره مدار بین نفی و اثبات باشد (همو، ۱۳۶۰، ص ۲۱۰؛ همو، ۱۳۷۸، ص ۱۳۰).

این میزان در آیه «قُلْ مَنْ يَرْزُقُكُمْ مَنْ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ قُلِ اللَّهُ وَإِنَّا أَوْ إِيَّاكُمْ لَعَلَىٰ هُدًى أَوْ فِي ضَلَالٍ مُّبِينٍ»<sup>۳</sup> به کار رفته است. اینکه ما یا شما بر هدایت یا ضلالت هستیم، برای تشکیک یا حالت تساوی

میزان اصغر یا شکل سوم قیاس اقترانی که حد وسط در کبری و صغری موضوع قرار می گیرد و باید حداقل یکی از دو مقدمه کلی باشد و موجه بودن صغری نیز شرط است، توسط پیامبر اکرم (ص) استعمال شده است. عده ای نزول وحی را بر انسان نفی می کردند که پیامبر این سخن را به واسطه قیاس اقترانی میزان اصغر باطل می شمارد (همو، ۱۳۶۳، ص ۳۱۱؛ همو، ۱۳۷۸، ص ۱۳۰). طبق این قیاس نتیجه برآمده از دو مقدمه الف) موسی (ع) انسان است؛ ب) بر موسی (ع) وحی نازل شده است، این است که: بر برخی از انسان ها وحی نازل شده است. بنابراین این سخن که بر انسان وحی نازل نمی شود، سخنی باطلی خواهد بود.

### ۳-۱-۲. میزان تلازم

میزان تلازم عبارت است از چیزی که لازمه چیز دیگر بوده و در هر حالی تابع آن شیء باشد به گونه ای که از وجود ملزوم، وجود لازم و از نفی لازم، نفی ملزوم نتیجه گرفته شود؛ اما با نفی ملزوم نمی توان وجود لازم و از وجود لازم نیز نمی توان وجود ملزوم را نتیجه گرفت (همو، ۱۶۳، ص ۳۱۲). این

۳. سوره سبأ آیه ۲۴

۱. سوره الانبیاء آیه ۲۲

۲. سوره الانبیاء آیه ۹۹

حاصل شود، سلوک راه حق و ملکوت آسان تر شده و انسان نسبت به اسرار قرآن و حقایق عالم شناخت پیدا خواهد کرد.

ملاصدرا در بیان ماهیت میزان آخرت که چگونه آن میزان دارای عمود و دو کفه است، می گوید: معارفی که سبب تعالی و ارتقای وجودی نفس می شوند، از دو اصل کمک می گیرند که هر اصل یک کفه است و حد مشترک بین دو اصل در استدلال، عمود آن میزان می باشد (همو، ۱۳۶۰، ص ۲۱۱). با این بیان علوم و معارف موجب فعلیت پیدا کردن نفس انسان می شوند و در صورت صحیح بودن آن معارف و علوم، میزان عالم آخرت خواهند بود. به عبارت دیگر این علوم و معارف خود میزان اند زیرا مانند میزان محسوس دارای دو کفه و عمود اند و همانگونه که میزان محسوس می تواند اشیاء را بسنجد، این علوم نیز خود معیار سنجش اند.

### ۲-۳. میزان اعمال

میزان اعمال نوع دوم از میزان است که متکلمان به تبیین این نوع از میزان پرداخته اند و منظور از قرار دادن میزان در آخرت را همین میزان می دانند. ملاصدرا در کنار تبیین میزان علم، به تبیین میزان عمل هم

نیست؛ بلکه نتیجه آن این است که ما در گمراهی نیستیم. با توجه به اینکه پذیرش رازق بودن خدا موجب هدایت می گردد و نفی و انکار آن موجب ضلالت، کسی که معتقد به وجود خداوند است، در راه ضلالت نخواهد بود و نتیجه آن این است که شما در ضلالت هستید. به عبارت دیگر از نفی لازم، ثبوت ملزوم نتیجه گرفته شده است (همو، ۱۳۶۳، ص ۳۱۳). در این نوع میزان بین دو گزاره تعاند وجود داشته و از ثبوت یکی، نفی دیگری و از نفی یکی، ثبوت دیگری لازم می آید.

فکر و اندیشه را می توان به واسطه میزان علم سنجش کرد و علم حقیقی را تشخیص داد (همو، ۱۹۸۱، ج ۹، ص ۳۰۱). با شناخت موازن علوم، انسان می تواند با به کار بستن آنها در استدلال ها، به شناخت حقیقی دست یابد. ملاصدرا شناخت نسبت به کیفیت موازنه بین عالم طبیعت و عالم آخرت به واسطه عقل را ضروری دانسته (همو، ۱۹۸۱، ج ۹، ص ۳۰۲) و معتقد است انسان می تواند بین امور دنیوی و اخروی تطابق برقرار کند و حکم به وجود صورتی در عالم دیگر مطابق با صورت های دنیوی کند (همو، ۱۳۶۰، ص ۲۱۲). اگر این موازنه و مقایسه و نهایتاً تطابق بین دو نشئه

پرداخته است. از نظر او این تصور که ابزاری در عالم آخرت قرار داده می شود تا به واسطه آن اعمال انسان سنجش و وزن شوند، صحیح نیست؛ حال چه وزن صحیفه هایی که عمل انسان بر آن نوشته شده یا وزن خود عمل یا وزن نور و ظلمت؛ بلکه مطابق مبانی انسان شناختی و معاد شناختی او، تبیین خاصی از میزان به دست می آید که برای فهم دقیق میزان عمل، توجه به برخی از این مبانی لازم است.

وی برای تبیین معاد جسمانی از پانزده اصل معاد شناختی بهره می برد که این اصول هم در تبیین اصل مسأله معاد جسمانی و هم امور بعد از معاد کاربرد دارد. (حسین زاده و دیگران، ۱۳۹۸، ص ۱۵) از میان اصول معاد شناختی، برخی از اصول تأثیر مستقیم در تبیین موقف میزان دارند که گرچه ملاصدرا در تبیین میزان به آنها تصریح نکرده است، اما این پژوهش توانسته است مهم ترین و تأثیر گذارترین اصول به کار رفته در تبیین موقف میزان را کشف و بیان نماید.

### ۱-۲-۳. متناسب بودن میزان هر شیء با آن

ملاصدرا با بیان تفاوت بین موازین اشیاء از جهت روحانی یا جسمانی بودن، برای هر چیزی میزان متناسب با آن را در نظر می

گیرد. مثلاً میزان شعر علم عروض، میزان فلسفه علم منطق است. از نظر وی میزان عالم آخرت نیز از جنس عالم آخرت و متناسب با آن عالم است (همو، ۱۴۱۷، ج ۱، ص ۲۹۶؛ همو، ۱۳۵۴، ص ۴۵۸؛ همو، ۱۹۸۱، ج ۹ ص ۲۹۹؛ همو، ۱۳۷۸، ص ۱۳۰). همچنین میزان عالم آخرت نسبت به میزان های دنیوی، روحانی محض بوده که با آن اعمال و علوم را می توان سنجید (همو، ۱۳۶۳، ص ۳۰۸). در نتیجه نمی توان میزان آخرت را از جنس میزان های مادی در نظر گرفت. میزان متعارف در بین ما همان میزانی است که با آن اشیاء را وزن می کنند، اما ملاصدرا میزان را به معنی سنجش اشیاء در نظر می گیرد که در هر شیء، میزان خاص به خود را خواهد داشت.

### ۲-۲-۳. عدم وجود عنصر در عالم آخرت

یکی از اصول معاد شناختی صدرایی در تبیین معاد جسمانی و امور مربوط به آن، نبودن عنصر در عالم آخرت است (شیرازی، ۱۳۶۶، ج ۳، ص ۵۱۳). ملاصدرا عالم آخرت را نشئه ای متفاوت با نشئه دنیا می داند و معتقد به تجرد آن عالم است. در نتیجه هر آنچه در عالم آخرت واقع می شود بدون حضور ماده و در عالم مجرد خواهد بود (همو، ۱۹۸۱، ج

نیز می‌شوند. این تأثیرات در عالم دنیا قابل مشاهده نیست و در عالم آخرت ظهور پیدا می‌کنند (همو، ۱۳۶۰، ص ۲۱۳؛ همو، ۱۹۸۱، ج ۹، ص ۳۰۳؛ همو، ۱۳۷۸، ص ۱۳۱). هر مکلفی در عالم آخرت اعمال خیر و شر خود را حاضر می‌بیند و با افعال کوچک و بزرگ خود مواجه می‌شود و می‌تواند با یک معیار صحیح اعمال خود را بشناسد (همو، ۱۴۱۷، ج ۱، ص ۲۹۶؛ همو، ۱۹۸۱، ج ۹، ص ۲۹۶؛ همو، ۱۳۶۳، ص ۶۵۳).

بنابراین هر عملی اثر متناسب با خود را خواهد داشت و موجب سنگینی یا سبکی میزان خواهد شد. البته مطابق تبیین ملاصدرا سنگینی و سبکی معنای متفاوت با آنچه که متکلمان بیان کرده اند خواهد داشت که در ادامه به آن اشاره خواهد شد.

#### ۳-۲-۵. عقل نظری و عملی نفس انسان

انسان دارای دو عقل نظری و عملی است که عقل نظری برای درک صدق و کذب و عقل عملی برای درک خیر و شر است. عقل نظری برای درک امور در ابتدا نیازمند به بدن است اما با تکامل وجودی و فعلیت یافتن نفس، بی‌نیاز از بدن می‌شود؛ اما عقل عملی در انجام افعال خود نیازمند به بدن

۹، ص ۲۲۲). با این مبنا موافقی که در آخرت وجود دارند، باید به صورت غیر مادی تبیین شوند.

#### ۳-۲-۳. اصل نفس عامل تشخیص انسان

از دیگر اصول صدرایی، اصل «نفس عامل تشخیص انسان است» می‌باشد (همو، ۱۹۸۱، ج ۹، ص ۱۹۰). طبق این اصل حقیقت و هویت انسان به نفس انسان است و نفس موجب تشخیص انسان است. طبق این اصل در عالم آخرت معاد و امور بعد از آن مربوط به نفس خواهد بود و بدن مادی عنصری نقشی در معاد و امور بعد از آن نخواهد داشت. در تبیین موقف میزان نیز آنچه‌ان که اشاره خواهد شد، نفس با توجه به تجردش و آنچه به دست آورده است، به یک طرف تمایل پیدا می‌کند و این به معنای سنگینی کفه ترازوی او خواهد بود.

#### ۳-۲-۴. منشأ آثار خارجی بودن تصورات، خلیات و ملکات نفسانی

هر عملی تأثیری در نفس دارد که اگر جزو حسنات باشد، موجب ارتقای وجودی نفس گشته و اگر جزو سیئات باشند، موجب کدورت و ظلمت نفس و تعلق به دنیا می‌شوند. این اعمال هر اندازه که کثرت داشته و تکرار شوند، موجب افزایش مقدار تأثیر

### ۳-۳. تأثیر اصول معاد شناختی در تبیین موقف میزان

از نظر ملاصدرا میزان عالم آخرت که به واسطه آن حقیقت اشیاء آنگونه که هستند، شناخته می شود، صرفاً میزان اعمال نبوده و شامل میزان علوم و اعمال است (همو، ۱۹۸۱، ج ۹، ص ۳۰۰) که هر کدام از اعمال و علوم با میزان خاص به خود سنجش می شوند. میزان علوم توسط خداوند به انبیا تعلیم داده شده و از آن در قرآن هم استفاده شده است. با این میزان می توان علوم را در دنیا و آخرت سنجید.

ملاصدرا ضمن نقد تبیین های متکلمان از موقف میزان، تبیین خود از این موقف را مطابق با اصول معادشناختی ارائه داده است. بعد از ذکر مبانی معادشناختی موقف میزان، باید نقش هر اصل در تبیین این موقف روشن گردد.

مطابق اصل اول و دوم میزان عالم آخرت متناسب با عالم آخرت بوده و در تبیین موقف میزان نباید آن را به میزان های دنیوی تشبیه کرد. همانگونه که اشیاء مختلف میزان متناسب دارند، افعال و اعمال نیز میزان متناسب دارند. ملاصدرا بر خلاف برخی از متکلمان که میزان را دارای دو کفه می دانند که اعمال خوب و بد در آن ها قرار

مادی است (همو، ۱۳۶۳، ص ۵۱۶). در عالم آخرت مبدأ افعال و تصورات نفوسی که به فعلیت و تکامل وجودی دست یابند، عقل نظری و نفوسی که به فعلیت کامل نرسیده و جزو اصحاب یمین هستند، عقل عملی خواهند بود.

بنابراین نفسی که عقل نظری در او به فعلیت رسیده باشد خود میزان خواهد بود و موقف میزان برای او معنا ندارد و اگر به فعلیت نرسیده باشد نسبت به تمایل به طرف اعلی یا اسفل دارای میزان خواهد بود که در بخش بعدی توضیح داده می شود.

### ۳-۲-۶. اختصاص میزان به نفوس ناقص

طبق مبانی معادشناختی، نفوس دارای معاد جسمانی اند و بدن اخروی خواهند داشت (حسین زاده و دیگران، ۱۳۹۸، ص ۲۴) و نفوس کامل با توجه به فعلیت تام وارد عالم عقل می شوند. در نتیجه می توان وجود موافق قیامت از جمله موقف میزان را برای نفوس ناقص پذیرفت و نفوس کامل دارای موقف میزان نخواهند بود.

قسم آخر أرفع من الكل و هم الذين استغرقت ذواتهم فی شهود جلال الله و لا التفات لهم إلى عمل صالح أو سئئ فکسروا کفتی میزانهم و خلصوا من عالم الموازين و الأعمال و الانحراف فیها و الاعتدال إلى عالم المعارف و الأحوال و مطالعه أنوار الجمال و الجلال (شیرازی، ۱۹۸۱، ج ۹، ص ۳۰۴؛ همو، ۱۳۶۰، ص ۲۱۳).

عملی است که انجام داده است. تشخیص انسان به نفس اوست و هویت نفس را هم آنچه کسب کرده شکل می دهد.

انسان هر تصور، خلق و ملکه ای که در دنیا به دست آورده و در نفس او رسوخ پیدا کرده، موجب تمایل نفس به یک جهت می شود. تمایل نفس به هر طرف، مطابق با آنچه که به دست آورده خواهد بود و اعمال و اقوال او میل به طرف یک کفه را تعیین می کند(همو، ۱۳۶۰، ص ۲۱۴). تأثیر عمل بر نفس و تمایل آن به یک جهت، در عالم دنیا قابل مشاهده نبوده و در موقف میزان به علت از بین رفتن حجاب ها و قطع تعلق به ماده و دنیا به صورت تمایل به یک طرف خود را نشان می دهد (همو، ۱۴۱۷، ج ۱، ص ۲۹۳). بنابراین مقصود از میزان در عالم آخرت ظهور تمایل نفس به یک جهت خواهد بود. در نتیجه انسان می تواند سنگینی یا سبکی یکی از دو طرف میزان (نفس خود) را مشاهده کند.

منظور از سنگینی و سبکی اطمینن و ثبات نفس یا تزلزل و اضطراب آن در اثر انجام اعمال متناسب است. از نظر ملاصدرا هر اثر و فعلی که موجب اطمینان و ثبات و از بین برنده تزلزل و اضطراب باشد، نسبت آن به سنگینی و رجحان سزاوارتر است و هر

می گیرند، حقیقت متناسب با عالم آخرت برای میزان در نظر می گیرد.

هر چیزی با میزان خاص به خود سنجش می شود که آن میزان شکل و ویژگی های خاصی دارد. مانند سنجش چگالی اجسام که از دانسیته متر، سنجش ولتاژ و مقاومت برق از مولتی متر، سنجش حرارت بدن از ترمومتر و ... استفاده می شود. همچنین برای سنجش فشار خون، تراکم استخوان، میزان اکسیژن بدن و نیز برای سنجش زلزله، فشار هوا، دمای هوا، میزان رطوبت، میزان عناصر مختلف و ... از ابزار خاص به آن کمک گرفته می شود.

این ابزار برای سنجش امور مادی است. برای امور غیر مادی نیز می توان میزانی را در نظر گرفته و با آن تقوا، عدالت، محبت، شجاعت یا صداقت شخصی نسبت به شخص دیگر را سنجید. در این موارد، می توان ویژگی ها و صفات کسی که کامل تر است را مبنای سنجش قرار داد.

مطابق اصل سوم و چهارم، نفس در موقف میزان با توجه به اندازه تجرد و آنچه به دست آورده است، به یک طرف تمایل پیدا می کند(همو، ۱۴۱۷، ج ۱، ص ۳۱۰). به عبارت دیگر سنگینی کفه میزان هر انسانی وابسته به علمی است که کسب کرده و

عالم است و هر چه در عالم وجود دارد در انسان نیز به فعلیت رسیده است.

به این نکته سبزواری در تعلیقه خود بر کتاب شواهد الربوبیه اشاره کرده است و دو کفه را عالم عین و عقل در نظر گرفته و مطابق عبارت معروف «الحکمه صیوره الإنسان عالما عقليا مضاهيا لعالم العینی»، عالم را همان انسان و انسان را نیز همان عالم در نظر گرفته است. انسانی که اعمال و علومش مطابق هم باشند و عقل نظری و عملی او به اعتدال رسیده باشد، میزان خواهد بود (سبزواری، ۱۴۱۷، ص ۶۹۵).

بنابر اصل ششم برخی از نفوس نسبت به دیگران در درجه بالاتری قرار دارند. آنان خدا را شهود کرده و التفاتی به عمل طاعت یا معصیت ندارند. این افراد از عالم میزان خلاصی پیدا می کنند (همو، ۱۳۶۰، ص ۲۱۳). همانگونه که اشاره شد، معاد جسمانی مربوط به نفوس ناقص بوده و نفوس کامل به عالم عقل وارد خواهند شد. در نتیجه نفوس ناقص، موقف میزان هم نخواهند داشت.

ملاصدرا با اشاره به نوع اعمال انسان در دنیا، آنها را در عالم آخرت به سه دسته سعادت‌مندان (رحجان حسنات بر سیئات آنان)، شقاوت‌مندان (رحجان سیئات بر حسنات آنان) و کسانی که سیئات یا

فعلی و اثری که تحیر و اضطراب در نفس ایجاد کند، اتصاف آن به خفت و سبکی شایسته است (همو، ۱۳۶۳، ص ۶۵۱)؛ همانگونه که سنگینی کشتی موجب ثبات و آرامش آن می شود (همو، ۱۴۲۰، ص ۲۴۵) کثرت افکار علمی و کسب علوم و خیرات موجب تقویت قوه عاقله شده و برای نفس اطمینان و استقرار حاصل می شود (همو، ۱۳۶۳، ص ۶۵۳).

با حضور افعال و اعمال در آخرت و مشاهده آنها توسط انسان، امکان قرار گرفتن در کفه میزان (تمایل نفس به یک جهت) و سنجش آن ایجاد می شود. در نتیجه میزان انسان همان تمایل نفس به بهشت یا جهنم است که آن نیز معلول اعمال و افعالی است که در دنیا انجام داده و موجب تنزل نفس یا ارتقای آن شده است.

مطابق اصل پنجم که انسان دارای دو عقل نظری و عملی است، هرانسانی به نسبت به فعلیت رساندن آن دو عقل، میزان خود را سنگین می کند و در صورتی که به فعلیت کامل دست یابد خود میزان خواهد شد و در غیر این صورت طبق آنچه به دست آورده و به فعلیت رسانده، تمایل به یک جهت خواهد داشت. البته میزان بودن انسان کامل می تواند از این جهت باشد که او موازی با



حالت به ملکه تبدیل می شود. آثار حاصل شده در قلب و روح انسان به منزله نقش و کتابتی است که در صحائف و الواح ایجاد می شود. طبق این مبنا، صحیفه ای که از آن در آیات و روایات هم نام برده شده است، روح و نفس انسان است (همو، ۱۴۱، ج ۱، ص ۲۹۳؛ همو، ۱۳۶۰، ص ۲۰۲؛ همو، ۱۳۰۲، ص ۲۸۵). در نتیجه صحیفه یا لوح، نمی تواند وجودی مادی داشته باشد و در مواردی هم که ملاصدرا از وزن صحف و الواح سخن گفته است مراد، الواح نفسی و وجود خود انسان که افعال و اقوال در آنها نقش بسته است، می باشد (همو، ۱۳۶۳، ص ۶۴۷).

در نتیجه منظور از آیه «وَ إِذَا الصُّحُفُ نُشِرَتْ» ظهور آن باطن و آشکار شدن صحیفه نفس انسان در اثر قطع تعلق مادی در عالم قیامت است (همو، ۱۳۰۲، ص ۲۸۵).

با توجه به دیدگاه ملاصدرا، وزن الواح نفسی و صحیفه وجود انسان به نظر بی معنا می رسد و این در حالی است که برخی از عبارات وی دلالت بر وزن صحائف و نامه

حسناتشان ترجیح ندارد (همو، ۱۳۶۳، ص ۶۵۳)، تقسیم کرده و از قسم چهارمی یاد می کند که توجهی به عمل دنیوی نداشته و وارد عالم عقل می شوند (همو، ۱۳۶۰، ص ۲۱۴). این مساله در مورد کسانی هم که بدون حساب وارد جهنم می شوند صادق بوده و آنها نیز دارای میزان نخواهند بود (همو، ۱۹۸۱، ج ۹، ص ۳۱۰؛ همو، ۱۳۷۸، ص ۱۳۲؛ ۱۳۶۰، ص ۲۱۶).

### بحث و نتیجه گیری

مطابق مبانی صدرایی، میزان در عالم آخرت در درون خود انسان بوده (همو، ۱۹۸۱، ج ۹، ص ۳۱۰) و نفس انسان با نظر به اعمال و افعال و نتایج آنها، دارای دو کفه است که یک طرف آن تمایل به پایین و کفه دیگر متمایل به بالا است (همو، ۱۳۷۸، ص ۱۳۱).

برای فهم بهتر دیدگاه ملاصدرا، توجه به مساله نشر کتب و صحائف لازم است. وی حقیقت صحیفه و نامه عمل را چیزی غیر از نفس انسان نمی داند. از نظر او آثار اعمال و اقوال در قلب مانند نقوش مکتوب در الواح است (همو، ۱۳۶۳، ص ۶۴۷).

فعل یا قولی که از انسان صادر می شود در نفس تأثیر گذاشته و موجب استحکام و ثبات نفس می گردد. با تکرار آن فعل،

اعمال دارد<sup>۱</sup> (همو، ۱۴۱۷، ج ۱، ص ۳۱۰). ملاهادی سبزاری در تعلیقه خود بر کتاب الشواهد الربوبیه تبیینی نسبت به این کلام ملاصدرا دارد که نشان می‌دهد هیچ ناسازگاری بین مبانی ملاصدرا و این کلام او وجود ندارد و او منطبق بر مبانی متکلمان سخن نگفته و منظور او از وزن اعمال، وزن صحیفه‌های عمل نیست. او در این تبیین منظور ملاصدرا از وزن کتب و صحائف را سنجش کتب اعمال با کتاب خداوند می‌داند تا موافقت و مطابقت آنها با احکام خداوند مشخص گردد (سبزواری، ۱۴۱۷، ج ۱، ص ۲۹۳).

سنجید و این معنای قرار دادن صحائف در میزان است. بنابراین با نظر به نفس انسان، خود او میزان بوده و نسبت به تمایل آن به یک جهت، می‌توان اعمال او را سنجید. با انجام اعمال خیر، نفس ارتقای وجودی پیدا کرده و بالا می‌رود و با انجام اعمال شر، نفس تنزل کرده و پایین خواهد رفت. از تمایل نفس به بالا، سنگینی از تمایل نفس به پایین، سبکی آن را می‌توان نتیجه گرفت. اما با مقایسه نفس با پیامبر و امام، نسبت بین اعمال نفس و اعمال انسان کامل سنگینی یا سبکی آن قابل سنجش خواهد بود.

به عبارت دیگر از طرفی وجود صحیفه و نامه اعمال مادی در عالم آخرت ممتنع بوده و با مبانی ملاصدرا سازگار نیست و از طرفی نیز وزن صحیفه اعمال انسان - الواح نفسی و صحیفه‌های وجودی انسان - امکان‌پذیر نیست؛ در نتیجه باید معنای وزن صحائف و قرار داده شدن آنها در میزان را سنجش اعمال انسان که موجب تمایل نفس به یک جهت شده را با اعمال انسان کامل

در صورت اول هر انسانی میزانی خاص به خود خواهد داشت که می‌تواند اندازه اعمال و علوم خود را بسنجد و به نظر می‌رسد وجه مفرد آمدن لفظ میزان همین است<sup>۲</sup>. در صورت دوم که نفس با انسان کامل مقایسه می‌شود، موازین به حسب انواع اعتقادات و اعمال انسان، می‌تواند کثرت داشته باشد؛ همانگونه که در قرآن نیز به آن اشاره شده است<sup>۳</sup>.

۲. سوره القارعه آیه ۶ و ۸: فأما من ثقلت موازينه، فأما من خفت موازينه.

۳. اشاره به آیه ۴۷ سوره انبیاء: و نحن نضع موازين القسط.

۱. و أما الموازين فيجعل فيها الكتب و الصحائف كما يوزن هاهنا الأنظار الصحيحة و الفاسدة بعلم الميزان ليظهر صحتها و فسادها و يستبان صحيحها من فاسدها

همانگونه که گفته شد، عقائد و اعمال قائم به نفس انسان است و نفس انسان نیز همان صحیفه‌هایی است که اعمال و علوم در آن نقش پیدا می‌کنند. بنابراین از یک جهت نفس انسان دارای دو کفه میزان است و از جهت دیگر یکی از دو کفه میزان خواهد بود. اگر میزان عقائد و اعمال در نظر گرفته شود، نفس انسان، خود میزان بوده و اگر میزان، اهل عقاید حق و اعمال صالح در نظر گرفته شود، نفس انسان به منزله یک کفه میزان و وجود پیامبر و امام به منزله کفه دیگر میزان خواهد بود.

به همین علت است که میزان روز آخرت که اعمال و علوم با آن سنجش می‌شوند، از یک جهت همان عقائد حق و اعمال صالح است (همو، ۱۹۸۱، ج ۹، ص ۲۹۷) و از جهت دیگر اهل آن اعمال و علوم - انبیاء و ائمه - است (همو، ۱۳۶۰، ص ۲۰۷؛ همو، ۱۹۸۱، ج ۹، ص ۲۹۹) که قبول اعمال انسان در گرو مطابقت اعمال او با اعمال آنها است.

البته در برخی موارد ملاصدرا میزان علوم را قرآن معرفی کرده است (شیرازی، ۱۳۷۸، ص ۱۲۹) و این با روایاتی که میزان علوم را انبیاء و اوصیاء معرفی کرده اند (مجلسی، ۱۴۰۴، ج ۷، ص ۲۴۹) تعارضی ندارد؛ زیرا در جمع بین این دو می‌توان گفت که قرآن و اوصیاء حاملان قرآنند و بنابراین ناسازگاری‌ای وجود ندارد.

#### ملاحظات اخلاقی:

**حامی مالی:** این پژوهش هیچ کمک مالی از سازمان‌های تأمین مالی دریافت نکرده است.

**تعارض منافع:** طبق اظهار نویسندگان، این مقاله تعارض منافع ندارد.

**برگرفته از پایان نامه / رساله:** این مقاله برگرفته از پایان نامه / رساله نبوده است.

## منابع

- عن حقائق غوامض التنزیل، بیروت: دار  
الکتاب العربی.
- آمدی سیف الدین (۱۴۲۳)، أبکار الأفكار  
فی أصول الدین، قاهره: دارالکتب.
- شریف مرتضی (۱۴۱۱)، الذخیره فی علم  
الکلام، قم: مؤسسه النشر الإسلامی.
- ابن منظور (۱۴۱۴)، لسان العرب. بیروت: دار  
صادر.
- شیرازی، محمد صدر الدین (۱۳۰۲)،  
مجموعه الرسائل التسعة. قم: مکتبه  
المصطفوی.
- اسعدی، علیرضا (۱۳۹۸) ملاصدرا و مسئله  
میزان اعمال در قیامت. خردنامه صدرا،  
شماره ۹۸.
- ایجی، عضد الدین (۱۳۲۵ق)، شرح  
المواقف، قم: الشریف الرضی
- تفتازانی، سعدالدین (۱۴۰۷)، شرح العقائد  
النسفیة، قاهره: مکتبه الکلیات الأزهریة.
- تفتازانی، سعد الدین (۱۴۰۹)، شرح  
المقاصد. قم، الشریف الرضی.
- حسین زاده، مرتضی و دیگران (۱۳۹۸)،  
انسجام اصول فلسفی معادشناختی ملاصدرا،  
خردنامه صدرا، شماره ۹۶.
- \_\_\_\_\_ (۱۳۹۸)، تأثیر اصول فلسفی  
معاد شناختی صدرایی در ترمیم نظریه های  
معاد جسمانی، خردنامه صدرا، شماره ۹۸.
- \_\_\_\_\_ (۱۴۱۷)، الشواهد الربوبیة  
فی المناهج السلوکیة. بیروت: مؤسسه  
التاریخ العربی.
- \_\_\_\_\_ (۱۳۵۴)، المبدأ و المعاد.  
تهران: انجمن حکمت و فلسفه ایران.
- \_\_\_\_\_ (۱۳۷۸)، المظاهر الإلهیة فی  
أسرار العلوم الکمالیة. تهران: بنیاد حکمت  
اسلامی صدرا.
- \_\_\_\_\_ (۱۳۶۶)، تفسیر القرآن

- الکَرِیم. قم: بیدار.
- \_\_\_\_\_ (۱۳۶۳)، مفاتیح الغیب. - قمی، قاضی سعید (۱۴۱۵)، شرح توحید
- تهران: وزارت فرهنگ و آموزش عالی، - الصدوق، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- انجمن اسلامی حکمت و فلسفه ایران، - کراچکی، محمد بن علی (۱۴۱۰)، کنز
- موسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی. - الفوائد، قم: دار الذخائر.
- طالبانی، محمد نعیم (۱۴۱۱)، منهج الرشاد - مجلسی، محمد باقر (۱۴۰۴)، بحار الأنوار،
- فی معرفه المعاد، مشهد: آستان قدس رضوی. - بیروت، موسسه الوفاء.
- طوسی، محمد بن حسن (۱۴۰۶)، الاقتصاد - منصور بالله، قاسم بن محمد (۱۴۲۱)،
- فیما يتعلق بالاعتقاد، بیروت: دار الاضواء. - الأساس لعقائد الأکیاس، صعده: مکتبه
- غزالی، ابو حامد (۱۴۰۹)، الاقتصاد فی التراث الإسلامی.
- الاعتقاد، بیروت: دار الکتب العلمیة. - \_\_\_\_\_ (۱۴۱۶)، مجموعه رسائل
- الإمام الغزالی، بیروت، دارالفکر. - فیض کاشانی (۱۴۲۵)، أنوار الحکمة، قم،
- بیدار. - \_\_\_\_\_ (۱۳۸۷)، مجموعه رسائل
- فیض، تهران، مدرسه عالی شهید مطهری. - \_\_\_\_\_ (۱۴۲۵)، أنوار الحکمة، قم:
- بیدار. - \_\_\_\_\_ (۱۳۶۰)، کلمات مکنونة
- من علوم أهل الحکمة و المعرفة، تهران: - فراهانی.
- قاضی عبد الجبار (۱۹۷۱)، المختصر فی - أصول الدین، بیرت: دار الهلال.
- \_\_\_\_\_ (۱۴۲۲)، شرح الأصول -